

SALI KUPINA BASHKËLUFTËTAR I IDRIZ SEFERIT

Gjatë periudhës së Rilindjes Kombëtare lindën, u rritën dhe vepruan për çështjen kombëtare shumë trima dhe trimëresha të popullit shqiptar. Për liri e atdhe ata dhanë çdo gjë të çmuar, madje edhe jetën. Në mesin e atyre që zhvilluan veprimtari aktive e të organizuar, që i prinë popullit në biseda, tubime, kuvende, pajtime dhe beteja luftarake me karakter gjithëkombëtar në Anamoravë u dallua Idriz Seferi, që pati shumë bashkëluftëtarë ndër të cilët vend të merituar zë Sali Kupina nga Tërpeza e Moravës. Ai u lind në fshatin Tërpezë rreth vitit 1857 në një familje dhe rreth me tradita të ndritshme patriotike. Tërpeza bën pjesë në vendbanimet më të lashta të ilirëve autoktonë në Anamoravë e më gjerë. Për këtë dëshmojnë monumentet e shumta të kulturës materiale dhe shqiptare që ndodhen në fshat: Kalaja në themelet e shtëpive të lashta, burimet shumë të vjetra ujore të rregulluara nga dora e njeriut, mbe-turina të artizanatit, të shkruara, etj.¹

Sali Kupina ishte i biri i Ramadan Zenelit, ndërsa e ëma e tij ishte nga familja e Zenun Softajt të fshatit Softaj afër Ferizajt. Ramadani pati tre djem-Salihun,

¹ Dr. Emil Čerškov, *Rimlani na Kosovu i Metohiji*, Beograd, 1969, fq. 32-33; Atanasije Urošević, *Gornja Morava I*, Zbornik, Beograd, 1935, fq. 21.

Ajetin e Rexhepin, si dhe vajzën Dilen. Salihu pati djemtë Tushin e Shefkiun, të cilin e quanin “Çun” dhe dy vajza - Dilen e Mihanen. Tushin në vitin 1916 e vranë okupatorët serbo-bullgarë, ndërsa pasardhësit e tij, Hamdiu, Ruzhdiu dhe Mejdiu me hallën Dilen, për shkak të represionit të egër jugosllav në vitin 1932 u detyruan të shpërngulen në Turqi dhe të vendosen në vendin e quajtur Manicë, ku pasardhësit e tyre jetojnë edhe sot. Në Tërpezë mbetën vëllai i Salihut Ajeti dhe kushërinjtë Ilazi e Hyseni, pasardhësit e të cilëve këtu jetojnë edhe tani.

Gjatë luftës ruso-osmane (1877-1878) Serbia ishte në anën e Rusisë, dhe pasi ushtria osmane pësoi disfatë, ushtria serbe pushtoi territoret e banuara me shqiptarë në rrethinat e Jabllanicës, Toplicës dhe të Pusta-Rekës, që i takonin Sanxhakut të Nishit. Nga ky territor Serbia me dhunë e terror shpërnguli me mijëra familje shqiptare. Deri më 21 janar /4 shkurt 1878 një pjesë e ushtrisë serbe depërtoi deri në Gjilan, prej nga korpusi i vullnetarëve niset për në Ferizaj e Prishtinë.²

Pas liritimit nga burgu i Nishit Idriz Seferi u kthye shpejt në Anamoravë dhe menjëherë vuri kontakt me parinë shqiptare të kësaj ane, si me Bislim Hogoshtin, Hajdar Bislim Cakën e Tërpezës, Sali Bislën e Gjylekarit, Januz Agën e Ballancës, Kurtesh Kurteshin e Pozhoranit, etj., me qëllim të pengimit të shpërnguljes

² Nikola P. Ilić, *Oslobodjenje Južne Srbije 1877-1878*, Beograd, 1977, fq. 174; Hysen Tërpeza, nga shënimet në dorëshkrim, *Historia e fshatit Tërpezë*, fq. 9.

së shqiptarëve, strehimit të të shpërngulurve dhe pengimit të depërtimit të ushtrisë serbe drejt Ferizajt. Këta për një kohë të shkurtër arritën të tubojnë një numër të madh forcash vullnetare shqiptare, të cilat u përkrahën edhe nga ushtria osmane. Ushtrisë serbe i dolën para të Visoqa afër Radivojcit dhe e detyruan të kthehej nga kishte ardhur. Nëpër borë e acar vullnetarëve shqiptarë, të prirë nga Hajdar Bislim Caka, iu bashkuan edhe Misin Çuça me të birin Emin Misinin, Ramadan Zeneli me të birin Salihun, vëllezërit Ajetin e Rexhepin, Agush Azemi, Nezir Rexhepi, etj. Bashkë me shumë luftëtarë të tjerë të Anamoravës të Visoqa këta u ndeshën me ushtrinë serbe, e cila pas humbjeve të mëdha u detyrua të kthehet prapa. Nga luftëtarët e Tërpezës në këtë betejë u vra i biri Hajdarit, Bislimi 20-vjeçar.³

Beteja e Visoqës për Sali Kupinën ishte lufta e parë, që këtij dhe shumë të tjerëve ua bëri të ditur se në të ardhmen krahës luftës me forcat osmane do të kacyten edhe me serbët të cilët kishin pretendime anti-shqiptare.

³ Deklarata gojore nga të moshuarit e fshatit Tërpezë: Qazim Isufi, nipi i Hajdarit (1894-1971), Hysen Sahit Tërpeza (1910), Azemine Sahiti-Aliu-nëna e Hysen Tërpezës (1878-1983), Halil Emiri (1900-1988), Ramiz Selimi (1900-1986), Qamil Emiri (1904-1996), Selim Rexhepi (1910-1997).

Luftëtar i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit

Nën presionin e Fuqive të Mëdha në Kongresin e Berlinit Perandoria Osmane u detyrua që një pjesë të tokave shqiptare t'ua japë Serbisë, Greqisë dhe Mali të Zi. Kjo i dëshpëroi shumë shqiptarët, të cilët vendosën t'u kundërvehen këtyre vendimeve të padrejta. Për këtë qëllim u formuan forcat e armatosura vullnetare shqiptare në krye me Sylejman Vokshin. Forca të këtilla u formuan edhe në Anamoravë dhe numri i tyre arrinte në 600 luftëtarë. Ato ishin nën udhëheqjen e Idriz Seferit, Bislim Hogoshtit, Kurtesh Pozhoranit, Hajdar Bislim Cakës, Arif Hysenit nga Kabashi, etj. Marrëdhëniet midis Lidhjes së Prizrenit dhe Qeverisë osmane u acaruan kur filloi dorëzimi i tokave shqiptare-Plavës e Gucisë Malit të Zi. Në luftërat për mbrojtjen e këtyre territoreve shqiptare nga Tërpeza mori pjesë Agush Azemi, i cili ishte oficer i ushtrisë osmane, por iu bashkua forcave shqiptare të udhëhequra nga Jakup Ferri. Në janar të vitit 1881 forcat e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit kishin nën kontroll Shkupin, Mitrovicën, Prishtinën e më vonë Vushtrrinë dhe Gjilanin.⁴

Për ta shuar Lidhjen e Prizrenit sulltani në pranverë të vitit 1881 dërgoi Dervish Pashën me 15.000 ushtarë. Pasi pushton Shkupin pashai nëpër Grykën e Kaçanikut nisjet për në Kosovë, por te Gryka u ndesh me forcat e Idriz Seferit. Meqë forcat osmane kishin epërsi në

⁴ Dr. Shukri Rahimi, *Lufta e shqiptarëve për autonomi 1877-1912*, Prishtinë, 1978, fq. 45.

njerëz dhe në teknikë, Idrizi u tërhoq në drejtim të Grykës së Carralevës ku u bashkua me Mic Sokolin, Binak Alinë dhe me Sylejman Vokshin. Këta së bashku luftuan kundër forcave osmane te Slivova në Grykën e Carralevës më 22 prill 1881. Aty ra heroikisht Mic Sokoli, duke u hudhur mbi grykën e topit osman. U vranë edhe 800 luftëtarë të tjerë shqiptarë, ndërsa osmanët patën rreth 1.800 të vranë.⁵ Dervish Pasha më 23 prill hyri në Prizren dhe deri në fund të verës arriti ta shuajë Lidhjen e Prizrenit.

Ushtria osmane u soll me egërsi të madhe ndaj shqiptarëve, duke ekzekutuar, dënuar e burgosur shumë udhëheqës e luftëtarë të Lidhjes. Ndër ta u burgos edhe Abdyl Frashëri.⁶ Idriz Seferi, Sali Kupina dhe shumë të tjerë nga fshati Tërpezë mbetën të jetojnë si kaçakë mali me vite të tëra.⁷

Sali Kupina dhe Mehmet Sherif Qerimi (Zharku) në vitin 1895 luftuan kundër çaushit Bebë Ribari, i cili kishte ardhur që me dhunë të detyrojë tërpezasit për të punuar angari në meremetimin e rrugës Gjilan-Ferizaj. Në këtë luftë vritet çaushi, por edhe Mehmeti plagoset rëndë, dërgohet në spitalin e Prishtinës ku në rrethana të dyshimta pas një kohe vdes.⁸

Hajdari dhe Salihu me të vëllanë Ajetin në pranverë të vitit 1898 (? A.M.) në hyrje të Tërpezës, te Lugu i Goleshit, zhvilluan një luftë me çauhin Idriz Verbani, i

⁵ Shukri Rahimi, *Vilajeti i Kosovës*, fq. 72.

⁶ *Po aty*, fq. 73.

⁷ *Shih fus.*, nr. 4.

⁸ *Po aty*.

cili me zaptijet e tij kishte ardhur për t'i mbledhur me dhunë tagrat e mbetura. Në këtë luftë vritet çaushi, ndërsa Hajdari e Salihu u detyruan të dalin kaçakë në mal.⁹

Për shkak të kundërvënies pushtetit osman dhe rolit në Lëvizjen Kombëtare në Moravën e Epërme, Hajdari me Salihun u shpallën të rrezikshëm dhe si të tillë duhej likuiduar. Për këtë qëllim pushteti osman dërgoi në Tërpezë Hasan Popovën me tre veta. Pasi bujtën 4 net në odën e Salihut, me kërkesën e Hasanit Salihu e Hajdari nisen kinse për të shkuar në Karadak. Me të perënduar të diellit arrijnë në Radivojc ku Salihu me dy përcjellësit e Hasanit ndalet të hani për të blerë duhan, ndërsa Hajdari e Hasani vazhdojnë rrugën. Kur dalin te Guri i Radivojcit ulen për ta pritur Salihun dhe prapa shpine Hasani shtie dhe e vret Hajdarin. Salihu shpëtoi në saje të fatit dhe gjeturisë pasi që edhe kundër tij u zbrazën disa predha. Për këtë vepër tradhtare Hasani emrohet çaush i zaptijeve në Ferizaj.

Në varrimin e Hajdarit morën pjesë Idriz Seferi dhe e tërë paria e Anamoravës. Pas vrasjes së tij udhëheqës të dalluar në Lëvizjen Kombëtare të Tërpezës mbetën Sali Kupina me Emin Misinin dhe Arif Ali Cakën.

Sali Kupina me shumë tërpezas mori pjesë në tubimin e organizuar nga Haxhi Zeka te Tyrbja e Sulltan Muratit në janar 1901. Aty u tubuan rreth 10.000 njerëz nga Anamorava, Peja, Gjakova, Prizreni, etj. Aty u kërkua krijimi i forcave të armatosura

⁹ Branko Peruniçiq, v.c., fq. 440; Shih fus., nr. 4.

shqiptare për t'u mbrojtur nga sulmet eventuale të shteteve fqinje, por pati edhe kërkesa për Shqipërinë autonome.¹⁰

Presioni i Fuqive të Mëdha ndaj Perandorisë Osmane në fillim të shek. XX e detyroi atë të bëjë reforma në pjesën e saj evropiane, kryesisht në dobi të popullsisë së krishterë. Për këtë arsye reformat u pritën me pezm e kundërshtim nga shqiptarët për të cilët ato bënë pak fjalë. Lidhur me këtë gazeta "Drita" e Sofjes në korrik të vitit 1903 kërkonte: "Njohjen zyrtare të kombësisë shqiptare dhe regjistrimin e tyre pa dallim feje", ndërsa "Albania" e Konicës shkruante: "Le ta dijë Evropa se shqiptarët nuk luftojnë kundër reformave, por kundër pushtetit turk dhe kërkojnë që edhe për shqiptarët në Shqipëri të zbatohen reformat".¹¹ Kundër kësaj politike të njëanshme të reformave veproi sidomos Komiteti i Manastirit, i formuar më 1905, një degë e të cilit vepronte edhe në Gjilan. Anëtarë të Nëndegës së Gjilanit ishin tërë paria e Anamoravës, si dhe Sali Kupina. Në shën mitër 1906 Nëndega e Gjilanit mbajti një tubim në të cilin u morën këto vendime: Eliminimi i ngatërresave-pajtimi midis shqiptarëve, lufta kundër propagandës antishqiptare të

¹⁰ AD SPJ, RP-1899. A/4, nr. 125, Raport i Svetislav Simiqit nga Prishtina, më 11/24.I.1899; Emin Pllana, *Kosova dhe reformat në Turqi*, Prishtinë, 1974, fq. 150; *Historia e Popullit Shqiptar*, II, fq. 241.

¹¹ Dr. Sh. Rahimi, *Lufta shqiptare për autonomi*, fq. 118; *Historia e Popullit Shqiptar*, II, fq. 265.

Austro-Hungarisë e Rusisë në këto anë¹² dhe të Serbisë, luftimi i veprimtarisë antishqiptare të çetave të komitëve serbë, ndjekja e kriminelëve dhe hajnave, formimi i gjykatave shqiptare në vend të atyre osmane, etj.¹³

Si rast i dalluar i konfrontimit me komitet serbë në Anamoravë përmendet ai i 2-4/15-17 korrikut 1907. Sipas M. Rakiqit, çeta prej 29 vetash në krye me Radeta Radivojeviqin, nga Vraja kaloi nëpër Preshevë e Ranillug e erdhi në kishën e Pasjanit. Komitet ishin hetuar nga paria shqiptare dhe me shumë njerëz të armatosur i rrethojnë te Kashta, duke vrarë 6 komitë me komandantin e tyre. Të tjerët tërhiqen drejt malit Cernel të Gjerekarit, por ishin të ndjekur nga shqiptarët dhe te vendi “Çibicë” ndërmjet Gjerekarit e Vërbovcit çeta rrethohet, sipas Rakiqit, nga 700 shqiptarë të fshatrave të Moravës së Epërme Gjerekar, Budrikë, Libishtë, Tërpezë, Pozhoran, etj. në krye të të cilëve ishin Sali Kupina, Ramë e Zenë Libishta, Sali Bisha, etj., dhe në një betejë të ashpër u likuiduan të gjithë komitet serbë, pos njërit që arriti të shpëtojë duke u strehuar në fshatin Vërboc. Për kontributin që dhanë në këtë betejë u dalluan luftëtarët e Libishtës në krye me Mustafë Behlulin, i cili edhe u plagos, si dhe Haxhi Rrusta i Gjerekarit. U vranë e u plagosën edhe shumë shqiptarë të tjerë, si Ahmet Misini nga Gjylekari, etj.

¹² Dr. Emin Pllana, v.c., fq. 207.

¹³ ASAU, Beograd, Ost. M. Rakič, *Konsulska pisma 1905-1911*, Beograd, 1985, dok. 27-28, fq. 124-129.

Pjesëmarrja në Kuvendin e Ferizajt

Duke parë se nuk kanë përkrahje dhe ndihmë nga shtetet fqinje e ato evropiane, udhëheqësit e LKSH-së Idriz Seferi, Ismal Qemali, Isa Boletini, Hasan Prishtina e të tjerë filluan t'u afrohen xhonturqve, përkatësisht komitetit "Bashkim e Përparim", i cili u formua në Stamboll më 1889 në krye me shqiptarin Ibrahim Temua Sterova.¹⁴

Xhonturqit i ftonin popujt joturq, pra edhe shqiptarët, që t'u bashkoheshin kundër pushtetit absolut të sulltan Abdyl Hamitit, duke iu siguruar të drejta kombëtare e politike. Qeveria e sulltanit në fillim të shek. XX me disa marrëveshje u kishte bërë koncensione Austrisë e Rusisë për ndërtimin e hekurudhave nëpër Vilajetin e Kosovës, gjë që i shqetësoi shqiptarët, prandaj këta iu ofruan bashkëpunim kundërshtarëve të saj, xhonturqve. Për këtë qëllim paria shqiptare e Anamoravës - Idriz Seferi, Sali Kupina, Sali Aga, Ramë Avdyli, Hamdi Kurteshi, Islam Pira, Murat Emmini, Shabi Kaja, Adem Kabashi, Zejnë S.Libishta etj. në fillim të korrikut 1908 me xhonturqit mbajtën një takim në Orman afër Shkupit, ku u kritikua politika e sulltanit, u kërkua zvogëlimi i tagrave, etj.¹⁵ Ndërkaq, më 2 përkatësisht 5

¹⁴ Skender Laurasi, *Ismal Qemali*, Prishtinë, 1971, fq. 56; Prof. dr. Skender Riza, *Roli i shqiptarëve në Revolucionin Xhonturk*, Kosova 3, Prishtinë, 1974, fq. 160.

¹⁵ S. Brestovci, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Kazanë e Gjilanit-Islam Pira (1866-1931)*, Rilindja, Prishtinë, prej 3.6 deri 5.7.1971.

korrik 1908, në fillim të Revolucionit Xhonturk, në Ferizaj filloi tubimi i shqiptarëve nga Vilajeti i Kosovës e më gjerë. Numri i të pranishëmve në fillim ishte rreth 3.000, kurse më 15 korrik arriti në 30.000. Si udhëheqës të dalluar aty ishin Isa Boletini, Bajram Curri, Idriz Seferi, Mehmet Pashë Deralla e përfaqësues të tjerë të parisë kosovare e të xhonturqve. Nga Tërpeza morën pjesë shumë veta, ndër të cilët dalloheshin Sali Kupina, Murat Emini, Mulla Sulë Salihu, Nezir Rexhepi, etj.¹⁶ Nënkonsulli anglez nga Shkupi, Satov, shkruante: “Në Ferizaj po zhvillohen lëvizje në të mirë të një kuvendi për Shqipërinë. Ata synojnë të ruajnë integritetin tokësor dhe të kenë autonomi në kuadër të Perandorisë Osmane.”¹⁷

Më 18 korrik në Kuvendin e Ferizajt u shpallën dispozitat e besës, të nënshkruara nga 180 përfaqësues të parisë kosovare. Në mesin e të nënshkruarve ishte edhe personi Kupa, që mendojmë se është fjala për Sali Kupinën, i cili zente vend të merituar në këtë Kuvend.¹⁸ Më 23 korrik në Kuvendin e Ferizajt aprovohet Rregullorja e Lidhjes-Itifikamja, e cila i dërgohet me telegram sulltanit në Stamboll. Në të kërkohet të ndërrohet Kushtetuta dhe t’i jepet fund absolutizmit,

¹⁶ Živko Avramovski, Izveštaj austrougarskih konzula u Kosovskoj Mitrovici Prizrenu i Skoplju, Godišnjak II-III, Arhiv Kosova, Priština, 1970, fq. 304-307; Sadulla Brestovci, p.c.; Skender Rizaj, p.c., fq. 172-173; Shih fus., nr. 4.

¹⁷ Skender Rizaj, *Po aty*; Zhivko Avramovski, p.c.

¹⁸ Skender Rizaj, p.c.; Hysen Tërpeza (1910), dorëshkrim për “Historia e fshatit Tërpezë”, fq. 7-8.

në të kundërtën shqiptarët do të nisen për në Stamboll. Kjo kërkesë nga Ferizaj, si dhe lëvizja revolucionare xhonturke e filluar më 3 korrik, e detyruan sulltan Abdyl Hamitin e Dytë të aprovojë Kushtetutën e re me të cilën merrte fund pushteti absolut në Perandorinë Osmane.¹⁹

Fermani për ngadhënjimin e Hyrjetit më 24 korrik iu shpërnda shqiptarëve të tubuar në Ferizaj. Sali Kupina, Murat Emini, Mulla Syla dhe Nezir Rexhepi nga Tërpeza ishin në mesin e 4.000 shqiptarëve, të cilët më 25 korrik shkuan në Shkup, si qendër e Vilajetit, për ta shënuar fitoren e Hyrjetit-lirisë, por u penguan nga xhonturqit. Komiteti Xhonturk i Shkupit me forca ushtarake iu doli para dhe lejoi që në qytet të hyjnë vetëm udhëheqësit kryesorë, të tjerët u detyruan të kthehen prapa.

Pas ngadhënjimit të Revolucionit-Hyrjetit, sipas raportit të konsullit serb nga Shkupi, në Pozhoran të Anamoravës u mbajt një tubim në të cilin morën pjesë popullsia dhe paria e kësaj ane, si Idriz Seferi, Sali Kupina, Adem Kabashi, Sali Aga i Gjilanit, Zenel Aga i Ballancës, Bislim Hogoshti, Mulla Sylë Salihu nga Tërpeza, Mulla Emini nga Zhitia, Emin beu nga Sllatina, Islam Pira, Hamdi Kurteshi, Ramë Abdyli, etj. Sipas konsujve serbë nga Shkupi e Prishtina, puna dhe qëllimi i këtyre tubimeve nuk ishin të drejtuara kundër

¹⁹ Joseph von Himer, *Istoriya Turskog Osmanskog Carstva III*, Zagreb, 1979, fq. 503; Skender Rizaj, p.c., fq. 176; *Historia e Popullit Shqiptar, II*, fq. 270, Shukri Rahimi, *Vilajeti i Kosovës*, fq. 124.

shtetërore.

Kontributi për hapjen e shkollës së parë shqipe në Pozhoran

Ngadhënjimin e Revolucionit Xhonturk patriotët dhe njerëzit përparimtarë shqiptarë e shfrytëzuan për ngritjen kulturore, arsimore, politike dhe për çlirimin e popullit nga robëria. Në formimin e klubeve dhe hapjen e shkollave shqipe në Kosovë kontribut të dalluar dha Hasan Prishtina. Me iniciativën e tij në vjeshtë të vitit 1908 në Gjilan u mbajt një takim me parinë e kësaj ane, ku ishin të pranishëm Idriz Seferi, Sali Kupina, Islam Pira, etj. Me atë rast u mor vendimi për hapje e tri shkollave shqipe në Anamoravë, njëra prej tyre në Pozhoran si fshat më i madh e i pasur në Moravën e Epërme.²⁰

Në këtë takim Islam Pira mori përsipër ndërtimin e objektit të shkollës, ndërsa Sali Kupina e të tjerë u zotuan ta ndihmojnë. Shkolla u përfundua në verë të vitit 1909 dhe para fillimit të punës së saj në Pozhoran u mbajt një takim solemn në të cilin morën pjesë Hasan Prishtina, Idriz Seferi dhe mbarë paria e Anamoravës. Pasi mësuesi i caktuar Nezir Baki Efendiu nga Janina nuk erdhi të punojë në shkollën e Pozhoranit, me

²⁰ Hysen Terziu, v.c., fq. 77.

propozimin e Sali Kupinës, Islam Pirës dhe Emin beut, kjo detyrë iu besua Mulla Sylë Salihut nga Tërpeza.²¹ Mulla Sylë mejtepin e kishte kryer në Tërpezë, medresenë në Gjilan, shkollën e mesme Idadije (sipas disa të dhënave Ruzhdije, drejtimi ushtarak A.M.) në Shkup. Mësimin në shkollën e Pozhoranit ai e filloi me një abetare në gjuhën shqipe të botuar në Bukuresht më 1886.²² Puna në këtë shkollë filloi në shtator 1909, ndërsa përfundoi pas shëngjergjit në vitin 1910.²³

Udhëheqës i grupeve kryengritëse

Pranvera e vitit 1910 i gjeti shqiptarët në përgjithësi, e kosovarët në veçanti, të organizuar në grupe të armatosura kundër pushtetit osman. Për këtë qëllim në vise të ndryshme u mbajtën takime të parisë në të cilat u bisedua për organizimin e kryengritjes së re. Në një tubim të tillë në Gjilan në mars të vitit 1910 mori

²¹ Dr. Muhamet Pirraku, *Albania e Konicës*, Prishtinë, 1995, fq. 57, sipas shkrimit nga "Dituria", nr. 3, 1908, Selanik, fq. 41.

²² Një ekzemplar të kësaj abetareje e kishin pasardhësit e Mulla Sylës në fshatin Tërpezë, i biri Shefkriu (1913) dhe nipi Fehmiu, të cilin në vitin 1971 në praninë time e mori i ndjeri mr. Sadulla Brestoveci, punëtor i Institutit Albanologjik të Prishtinës, bashkë me 34 letra korrespondence të Mulla Sylës me shoqëritë e klubit shqiptarë në Stamboll, Sofje, Bukuresht, Manastir, Shkup, etj. Aty kishte edhe disa revista.

²³ Dr. Jashar Rexhepagiqi, *Shkolla shqipe në Kosovë 1908-1910* (sipas dokumenteve të reja), Kosova 3, Prishtinë, 1974, fq. 199; H. Terziu, v.e, fq. 86.

pjesë paria e Anamoravës në krye me Idriz Seferin, të cilit tani i kishte dalë zëri si patriot e strateg i dalluar në Anamoravë e më gjerë. Në tubim ishin të pranishëm edhe Isa Boletini, Sali Kupina, Adem Kabashi, Bislim Hogoshti, Ramë Pozhorani, Fetah Proshi nga Kaçaniku i Vjetër, Zejnë Libishta, Zenel Aga nga Ballanca, Murat Bilalli nga Bresalci, etj. Për organizimin e këtij tubimi Idrizi ishte marrë vesh edhe me Bajram Currin, Hasan Hysenin e Budakovës, Sylejman Batushën, Shaban Binakun e të tjerë.²⁴ Në këtë takim merret vendimi për organizimin e kryengritjes së armatosur kundër pushtetit xhonturk, për sigurimin e armatimit, ushqimeve, lidhjeve midis udhëheqësve, për informimin e popullsisë, caktohen vendtubimet e kryengritësve, mandej vrojtuesit për Grykën e Kaçanikut, atë të Konçulit dhe për rrugët malore që kalojnë nga Shkupi nëpër Karadak të Shkupit dhe Karadak të Gjilanit për në brendi të Kosovës.

Sipas dokumenteve zyrtare osmane, pos Idriz Seferit, udhëheqës të kryengritjes shqiptare më 1910 në Anamoravë ishin edhe Ramë Avdyli nga Pozhorani, Sali Kupina nga Tërpeza, Din (Adem) Kabashi, Milaim Katil Ahmeti, Mustafë Xhem dhe Fetah Proshi (Proshi, Kaçanik i Vjetër).²⁵

Me qëllim organizimi dhe koordinimi më të mirë të kryengritjes, Idriz Seferi shkoi në fshatin Sedllar afër

²⁴ *Historia e Popullit Shqiptar, II*, fq. 295; Sadulla Brestovci, p.c.v. 14; Sh. Rahimi, *Vilajeti i Kosovës*, fq. 142.

²⁵ Zekeria Cana, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Kosovë 1908-1912*, Prishtinë, 1979, fq. 303.

Grykës së Carralevës ku u takua me Isa Boletinin, Hasan Hysenin e Budakovës e të tjerë. Me atë rast, pos për furnizim me armatim dhe me ushqime, u vendos edhe për pozicionimin e forcave kryengritëse. Idriz Seferi me forcat e tija do të zërë hyrjen në jug, daljen në veri dhe anën lindore të Grykës së Kaçanikut, ndërsa Isa Boletini e Hasan Hyseni do të vendosen në terrenin malor në perëndim të Grykës së Kaçanikut deri te Gryka e Carralevës.²⁶ Nga 20 prilli forcat e Idriz Seferit, të përbëra nga 2-3 mijë luftëtarë nga Morava e Poshtme dhe Gollaku, sipas marrëveshjes me Bislim Hogoshtin dhe Ramadan Busavatën, vendosen në mbrojtje të Grykës së Konçulit.²⁷ Në të njëjtën kohë pjesa kryesore e kryengritësve të Idriz Seferit nga Karadaku, malet e Zhegovcit, Kaçaniku dhe Karadaku i Shkupit zbresin në afërsi të Pozhoranit, ku u mbajt takimi i udhëheqësve të kryengritësve dhe u vendos që natën të marshojnë në drejtim të fshatrave Smirë, Sadovinë dhe Gushicë, për t'iu afruar Grykës së Kaçanikut. Para pozicionimit në Grykë, Idrizi me komandantët e tij kryesorë më 22 prill mbajti edhe një takim në Zabelin e Beqir Sodovinës, me ç'rast u morën disa vendime:

- Sigurimi i mjaftueshëm i materialit luftarak dhe ushqimeve;

- Caktimi i njërive luftarake dhe drejtimi i lëvizjeve luftarake;

- Shpërndarja e armëve dhe municionit;

²⁶ Skender Luarasi, *Isa Boletini*, Prishtinë, 1972, fq. 85.

²⁷ Zekeria Cana, v.c., fq. 303.

- U caktuan komandantët e grupeve luftarake duke pasur parasysh njohjen e terrenit nga ana e tyre;

- U caktuan shenjat e njoftimit dhe sigurimi i disiplinës luftarake;

- U caktuan njësitë e prapavijës dhe shtigjet për tërheqjen eventuale.

Me propozimin e Idriz Seferit dhe me pëlqimin e të pranishëmve, udhëheqës të njërive-grupeve kryengritëse u caktuan: Sali Kupina, Ramë Avdyli, Adem Kabashi, Fetah Proshi, Mustafë Xhema dhe Shabi Kajolli.²⁸

Sipas planit të hartuar në këtë takim, te tuneli i parë në jug të Kaçanikut në dy anët e urës mbi lumin Lepenc në shpatet e Gurit të Shpuar u vendosën Fetah Proshi, Sali Kupina dhe Adem Kabashi me rreth 1.000 luftëtarë. Nga ky grup u caktuan dhjetë luftëtarë për të bllokuar hekurudhën në mënyrë që të pengohej lëvizja e trenit. Se këtë detyrë e kryen me sukses Sefedin Aliu nga Kishnapola, Vesel Emini dhe Isuf Hajdari nga Tërpeza, Rexhep Çausi nga Kabashi, etj. shpeshherë tregonte Sefedin Aliu, dhëndër i Tërpezës.²⁹ Forcat e Idriz Seferit së pari morën Shkallën, ndërsa sipas burimeve serbe, Gryka e Kaçanikut në duar të shqiptarëve ra më 24 prill

²⁸ Muhamet Pirraku, *Ditari i konsullit Jovan M. Jovanoviq-Pizhonit*, Përparimi, nr. 5, Prishtinë 1969, fq. 403-420; Sadulla Brestovci, p.c.v. 31; Arkivi i Tiranës, Fondi i A. të Vjenës, Dosja, 22-13-1357; Hysen Terziu, v.c., f. 90.

²⁹ Të dhëna gojore nga Sefedin Ali Spahiu (1886-1971), Kishnapolë; Sabit R. Abdyli, v.c., fq. 16; Sadulla Brestovci, p.c.v. 16; Të dhëna nga Hamzë Rexhep Kabashi (1896-1985), i biri i Rexhep Çausit; Shih fus., nr. 4.

1910. Nënkonsulli serb nga Prishtina, Rakiq, raporton se më 11/24 prill shqiptarët në Kaçanik e ndalin trenin që vinte nga Shkupi, e kontrollojnë dhe 40 ushtarëve e tre oficerëve osmanë që ishin në të ua marrin armët. Sipas tij, në Kaçanik kishte 5.000 shqiptarë të armatosur. Jovan M. Jovanoviq, konsull në Shkup, më 14/27 prill 1910, njoftonte se 3.500-5000 shqiptarë të armatosur e kanë marrë Grykën e Kaçanikut me tri ura dhe një tunel. Të njëjtën ditë Rakiq raporton se mytesarifi i Prishtinës kishte shkuar në Ferizaj të bënte marrëveshje me shqiptarët për t'u ndërprerë luftimet. Korrespondenti i gazetës "Times" të Londrës, Xhemi thekson: "Shqiptarët edhe shumë kohë iu përmbaheshin vendimeve të krerëve të tyre të marra në Gjilan, në Junik (dhe te Verrat e Llukës në prill 1910)."³⁰

Pasi marrëveshja me shqiptarët nuk u arrit, ushtria osmane nën komandën e Xhavit Pashës grumbullohet në Ferizaj dhe më 17/30 prill 1910 fillon sulmin kundër kryengritësve shqiptarë në fshatrat Runjevë e Stagovë drejt Kaçanikut. Përkundër rezistencës së madhe, forcat kryengritëse më 19.04/2.05. u detyruan të tërhiqen nga verilindja e Grykës së Kaçanikut në drejtim të Anamoravës. Luftime të përgjakshme u zhvilluan në territorin e fshatrave Korbliq, Nikoc, Dernagllavë, Smirë, Kabash, Binçë, Libishtë, Sefer, etj. Sipas konsullit serb

³⁰ *Vilajeti i Kosovës*, fq. 142 dhe 143; Zekeria Cana, v.c., fq. 105; M. Rakiq, *Pisma srpskih konzula*, fq. 192-197, Dok. 49, Telegramme MPJ-së nga 31 marsi / 33 prill deri 3/16 maj 1910; AMS ost. Jovana M. Jovanovica iz A. SFR, Beograd, Informata nga Shkupi pa shifer, K. 23, më 12/25.IV.1910.

në Shkup, Jovanoviq, në Dernagllavë më 2-3 maj ushtria osmane pati 780 të vrarë, 80 kuaj me municion të zënë nga shqiptarët, kurse të Beteja e Binçës kryengritësit kapën 500 pushkë. Ndërkaq, Rakiqi nga Prishtina thotë se te Gryka Kaçanikut osmanët patën 300 të vrarë e shqiptarët 500 të vrarë e të plagosur. Kronisti osman Sylejman Kulqe thotë se të Dernagllava osmanët kishin 23 ushtarë dhe tre oficerë të vrarë, 80 ushtarë të plagosur, kurse shqiptarët 500 të vrarë.³¹ Sipas dokumenteve dhe personave të moshuar, nga grupi i Sali Kupinës në këto beteja ishin vrarë Mehmet Xhakli i Kishnapoles, Isuf Eme i Meresalës, etj. kurse nga Tërpeza lehtë e rëndë ishin plagosur Zymer e Ali Shasivari, Hysen e Jetish Zeneli, kushërinj të Sali Kupinës, Qerim Misini, Hasan Pajaziti, Hamit Limani dhe Isuf Hajdari. Ahmeti i Sefisë e kishte marrë një kalë me municion dhe e kishte sjellë në Tërpezë.³² Gjatë zhvillimit të luftimeve për Grykën e Kaçanikut një kolonë e ushtrisë osmane nën udhëheqjen e Esat Beut, nga Shkupi kishte kaluar nëpër Kumanovë, Preshevë dhe u kishte dalë prapa shpine kryengritësve shqiptarë në Grykën e Konçulit. Këtë lëvizje e kishin hetuar Bislim Hogoshti, Ramadan Busovata e të tjerë.

³¹ Shaban Braha, *Idriz Seferi*, Tiranë, 1981, fq. 115; Shukri Rahimi, *Kryengritjet shqiptare në Kosovë më 1909-1912*, fq. 47, cit. sipas ASH të Maqedonisë, fondi PP Mik. 374. Konsulli Jovanoviq nga Shkupi, më 19.IV/2.V.1910; Muhamet Piraku, v.c.

³² Dr. Shaban Hashani, *Rezistenca kundër pushtetit turk në Ferizaj e rrethinë (1909-1910)*, Kosova nr. 17, Prishtinë, 1988, fq. 187; Shih fus., nr. 4.

Kështu, kryengritësit i ikën rrethimit duke u shkaktuar humbje të konsiderueshme osmanëve.³³

Pas pushtimit të Grykës së Kaçanikut ushtrisë osmane iu hap rruga për të depërtuar në brendi të Kosovës në drejtim të Grykës së Carralevës ku ishin 3-4.000 kryengritës nën udhëheqjen e Isa Boletinit dhe Hasan Hysenit. Ushtria osmane sulmoi pa mëshirë fshatrat në Grykën e Carralevës-Zborcin, Carralevën, Budakovën, Toqillën, Rancin, Bllacën, etj. Në këto luftime u plagos edhe Isa Boletini.³⁴ Nën presionin e ushtrisë osmane kryengritësit në Grykën e Carralevës u detyruan të tërhiqen në dy drejtime: një pjesë drejt Drenicës e Rahovecit e një tjetër nëpër Slivovë-Kosinë e Gadime del në malet e Zhegovcit dhe vendoset në territorin midis Tërpezës, Sllakocit dhe Zhitisë (Ballancës).³⁵ Në këtë terren ishin vendosur edhe forcat që ishin tërhequr nga betejat e Grykës së Kaçanikut, Dernagllavës, etj. Me kryengritësit këtu ishin edhe udhëheqësit e tyre Sali Kupina, Ramë Abdyli, Islam Pira, Kurtesh Pozhorani, Murat Bilalli, Zenel Aga, Zejnë Libishta dhe Hasan Hyseni. Udhëheqësit dhe një pjesë e kryengritësve natën strehoheshin dhe ushqeheshin në odat e Emin Misinit, Ahmet e Qerim Agës nga Tërpeza, Januz Agës nga Balla-

³³ Zekeria Cana, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare në Kosovë*, fq. 303, nxjerr nga ditari i J. M. Jovanoviqit, 19.IV.1910.

³⁴ Arkivi i Maqedonisë, fondi PP. Mik. 375, Jovan Jovanoviqi nga Shkupi, më 29.IV./12.V.1910 Zekeria Cana, v.c., fq. 124, cit. sipas Raporti të Spiro H. Ristiqit, konsull serb nga Shkupi i dërguar më 30.IV.1910.

³⁵ *Po aty*, fus. 45 dhe nr. 4.

nca, Qerim Gadishit, etj. Sipas dëshmimeve të të moshuarve, në këtë territor “kaçakët” shqiptarë qëndruan deri tri javë pas shëngjergjit dhe turqit nuk guxonin të niseshin kundër tyre.³⁶

Presioni i madh i ushtrisë osmane i detyroi forcat kryengritëse të Idriz Seferit dhe të bashkëluftëtarëve të tij të ndahen në çeta prej 150-200 vetash. Ata e vazhduan rezistencën në viset malore të Karadakut, Gollakut, Karadakut të Shkupit dhe në malet e Zhegovcit. Në fshatrat Kurbali e Sefer u zhvilluan luftime në të cilat ushtria osmane pësoi humbje të mëdha. Në luftime morën pjesë edhe Sali Kupina e Sahit Aliu me shumë luftëtarë të tjerë. Salihu me Sahitin ishin në njërën kullë të Hasan e Arif Seferit në Sefer së bashku me 19 luftëtarë të tjerë, ndërsa në kullën tjetër ishin 17 luftëtarë. Luftimet zgjatën rreth 24 orë, por pas granatimeve osmane shqiptarët i lëshuan kullat dhe u tërhoqën në male, ndërsa Salihu me Sahitin dhe grupin e tyre u kthyen në malet e Tërpezës.³⁷

Kryengritja e vitit 1910 ishte popullore. Pos burrave në të morën pjesë edhe gra, siç ishte rasti me Baftije Seferin, gruan e Idriz Seferit.³⁸

³⁶ Nga deklaratat e Rexhep Shaqirit (1900-1989), Sadik Nezirit (1901-1974), Haxhi Muharrem Shabanit (1901-1993), Halil Eminit (1900-1988), Murat Eminit (1912-1983), Ramiz Abdylit (1903), Hysen S. Tërpezës (1910) nga Tërpeza.

³⁷ Shukri Rahimi, *Kryengritja shqiptare në Kosovë*, fq. 48; Shih fus., nr. 4.

³⁸ *Historia Popullit Shqiptar, II*, fq. 300.

Represioni osman ndaj pjesëmarrësve në kryengritjen e vitit 1910

Për t'i dhënë fund gjendjes së pasigurt në Kosovë pushteti osman më 17 maj 1910 në Ferizaj, Kaçanik e Gjilan shpalli gjendjen e jashtëzakonshme, formoi gjyqet speciale ushtarake për dënimin e kryengritësve, caktoi afatin prej 15 ditësh për dorëzimin e armëve, dhënien e tagrave, rekrutëve ushtarakë, etj. Për t'i arritur këto qëllime në shumë qendra të rendësishme, si në Prishtinë, Ferizaj, Kaçanik e Lypjan, vendosi forca të mëdha ushtarake. Forca të tilla u vendosën edhe në afërsi të Tërpezës në vendin e quajtur "Golesh". Sipas pleqve, aty u vendosën nja tri javë pas shëngjergjit.³⁹

Gjatë veprimit të gjyqeve ushtarake dhe ekspe-ditave ndëshkuese në Moravën e Epërme u bënë hi e pluhur shumë shtëpi në fshatrat Kabash, Binçë, Pozhoran, Tërpezë, Smirë, Gushicë, etj. U dogjën edhe gra e fëmijë, u vranë në tradhti Mustafë e Adem Kabashi dhe kushëriri i tyre Ibrahim, u varën Beqir Sodovina dhe Mulla Sinan Maxhera në Kaçanik.⁴⁰ Në Tërpezë u keqtrajtua e u rrah rendë kryeplaku Emin Misini, të cilit ia dogjën edhe plevicën dhe ahurin e bagëtisë, kurse Sali Kupinës e Sahit Aliut shtëpitë. Salihut, pasi nuk u dorëzua, ia morën 13 anëtarë të familjes dhe ia çuan në burgun e Prishtinës së bashku

³⁹ Sadulla Brestovci, p.c.v. 20; Shih fus., nr. 4 dhe nr. 47.

⁴⁰ Shukri Rahimi, *Kryengritjet shqiptare në Kosovë*, fq. 51, cit. sipas "Rabotničeska iskra", nr. 16, më 18.VIII.1910 (fotokopje).

me familjet e Ramë Avdylit dhe Kurtesh Kurteshit nga Pozhorani.⁴¹ Pas bisedave e sugjerimeve të bashkë-luftëtarëve, miqve e fafesisit, sikur shumë të tjerë, edhe Sali Kupina vendosi të dorëzohet te organet osmane për të liruar familjen nga burgu. Dorëzimi u bë me ndërmjetësimin e Mulla Eminin nga Zhitia, Hasan Agës nga Gjilani dhe me garancionet e Xhelal Beut, kajmekam i Gjilanit, se nuk do të dënohet me vdekje. Pas liritimit të familjes Salihut ia lidhën duart, e lyen me mjalt dhe ashtu e mbajtën tri ditë në kodrën e Gjilanit për ta parë dhe për ta frikuar popullin. Pas kësaj, me procedurë të shkurtër e dënojnë me 101 vjet burg dhe e dërgojnë në Prishtinë.⁴² Presionet nga jashtë, e sidomos nga Austro-Hungaria, mandej problemet e brendshme dhe frika nga kryengritjet e reja, e detyruan pushtetin xhonturk që nga fundi i vitit 1910 të suprimojë “Ligjin mbi bandat”. Më këtë ligj u ndërpre çarmatimi i shqiptarëve, u liruan të burgosurit, ndër të cilët edhe Sali Kupina, dhe sipas Iradës së sulltanit u caktua një shumë të hollash për ndërtimin e shtëpive të dëmtuara në vitin 1910.⁴³

⁴¹ Hysen Terziu, v.c., fq. 101-103; Shaban Rraha, *Idriz Seferi*, fq. 113; Mr. Ali Riza Selmani, *Anamorava në kryengritjen e Kosovës 1910*, “Jehona”, tetor, viti III, nr. 23-24, 1994, e përmuajshme informative, politike dhe kulturore, organ i SHKA Tërnoc-Bujanoc, shtyp “Eurografic” Prishtinë.

⁴² Hysen Tërpeza, *Tërpeza në histori*, dorëshkrim, fq. 9; Hysen Tërziu, Ramë Avdyli, fq. 101-103; Shih fus., nr. 4.

⁴³ Gazeta “Liria e Shqipërisë”, nr. 107, Sofje, më 12.XII.1910, cit. sipas Zekeria Canës, *Rilindja Kombëtare Shqiptare në Kosovë*, fq. 154.

Pjesëmarrja në kryengritjen e vitit 1912

Koncesionet e bëra me Ligjin mbi bandat nuk i qetësuan shqiptarët për pasojat që patën në vitin 1910, ndërkohë që nuk u arrit qëllimi për çka ishin ngritur në kryengritje. Kështu, në mars të vitit 1911 në Malësinë e Madhe filloi kryengritja antiosmane, e cila u shua nga pushteti osman, por nuk u ndërpre aktiviteti për lirinë e Shqipërisë.

Me qëllim të qetësimit e të përçarjes së shqiptarëve dhe për efekte të propagandës së brendshme e të jashtme, xhonturqit organizuan vizitën e sulltan Mehmet Rexhatit të Pestë në Kosovë. Sipas Rakiqit, sulltani në Prishtinë arriti më 15/28 qershor 1911. Ndonëse ishte siguruar udhëtimi falas me tren, nga 200 mijë të planifikuar në pritjen e tij morën pjesë 25-30 mijë njerëz kryesisht nga rrethinat e Gjilanit, Vushtrrisë, Llapit e Drenicës. Në pritje ishin edhe udhëheqësit Hasan Prishtina, Sylejman Batusha, Hasan Hyseni, Nexhip Draga, Hasan Ferri, etj. Nga Peja, Gjakova e Prizreni nuk erdhi askush, siç nuk erdhën as Idriz Seferi e Isa Boletini, përkundër angazhimit të shumë shumë personaliteteve. Nga Tërpeza, të prirë nga Sali Kupina, kishin ardhur Emin Misini, Mulla Sylja, Isuf Hajdari, Sahit Aliu, etj. Te Tyrbja e Sulltan Muratit para masës foli kryeministri Haki Pasha, e pas tij Omer Beu.⁴⁴ Haki Pasha në emër të sulltanit shpalli

⁴⁴ Arkiv SANU, Beograd, Ost. M. Rakiq, Konzulska pisma, dok. 64, 66, fq. 234-239 dhe dok. 68-69, fq. 245-247, Prishtinë, 17 qershor / 30 qershor, 1911.

me familjet e Ramë Avdytit dhe Kurtesh Kurteshit nga Pozhorani.⁴¹ Pas bisedave e sugjerimeve të bashkëluftëtarëve, miqve e fafesisit, sikur shumë të tjerë, edhe Sali Kupina vendosi të dorëzohet te organet osmane për të liruar familjen nga burgu. Dorëzimi u bë me ndërmjetësimin e Mulla Eminin nga Zhitia, Hasan Agës nga Gjilani dhe me garancionet e Xhelal Beut, kajmekam i Gjilanit, se nuk do të dënohet me vdekje. Pas liritimit të familjes Salihut ia lidhën duart, e lyen me mjalt dhe ashtu e mbajtën tri ditë në kodrën e Gjilanit për ta parë dhe për ta frikuar popullin. Pas kësaj, me procedurë të shkurtër e dënojnë me 101 vjet burg dhe e dërgojnë në Prishtinë.⁴² Presionet nga jashtë, e sidomos nga Austro-Hungaria, mandej problemet e brendshme dhe frika nga kryengritjet e reja, e detyruan pushtetin xhonturk që nga fundi i vitit 1910 të suprimojë “Ligjin mbi bandat”. Më këtë ligj u ndërpre çarmatimi i shqiptarëve, u liruan të burgosurit, ndër të cilët edhe Sali Kupina, dhe sipas Iradës së sulltanit u caktua një shumë të hollash për ndërtimin e shtëpive të dëmtuara në vitin 1910.⁴³

⁴¹ Hysen Terziu, v.c., fq. 101-103; Shaban Rraha, *Idriz Seferi*, fq. 113; Mr. Ali Riza Selmani, *Anamorava në kryengritjen e Kosovës 1910*, “Jehona”, tetor, viti III, nr. 23-24, 1994, e përmuajshme informative, politike dhe kulturore, organ i SHKA Tërnoc-Bujanoc, shtyp “Eurografic” Prishtinë.

⁴² Hysen Tërpeza, *Tërpeza në histori*, dorëshkrim, fq. 9; Hysen Terziu, Ramë Avdyli, fq. 101-103; Shih fus., nr. 4.

⁴³ Gazeta “Liria e Shqipërisë”, nr. 107, Sofje, më 12.XII.1910, cit. sipas Zekeria Canës, *Rilindja Kombëtare Shqiptare në Kosovë*, fq. 154.

Pjesëmarrja në kryengritjen e vitit 1912

Koncesionet e bëra me Ligjin mbi bandat nuk i qetësuan shqiptarët për pasojat që patën në vitin 1910, ndërkohë që nuk u arrit qëllimi për çka ishin ngritur në kryengritje. Kështu, në mars të vitit 1911 në Malësinë e Madhe filloi kryengritja antiosmane, e cila u shua nga pushteti osman, por nuk u ndërpre aktiviteti për lirinë e Shqipërisë.

Me qëllim të qetësimit e të përçarjes së shqiptarëve dhe për efekte të propagandës së brendshme e të jashtme, xhonturqit organizuan vizitën e sulltan Mehmet Rexhatit të Pestë në Kosovë. Sipas Rakiqit, sulltani në Prishtinë arriti më 15/28 qershor 1911. Ndonëse ishte siguruar udhëtimi falas me tren, nga 200 mijë të planifikuar në pritjen e tij morën pjesë 25-30 mijë njerëz kryesisht nga rrethinat e Gjilanit, Vushtrrisë, Llapit e Drenicës. Në pritje ishin edhe udhëheqësit Hasan Prishtina, Sylejman Batusha, Hasan Hyseni, Nexhip Draga, Hasan Ferri, etj. Nga Peja, Gjakova e Prizreni nuk erdhi askush, siç nuk erdhën as Idriz Seferi e Isa Boletini, përkundër angazhimit të shumë shumë personaliteteve. Nga Tërpeza, të prirë nga Sali Kupina, kishin ardhur Emin Misini, Mulla Sylja, Isuf Hajdari, Sahit Aliu, etj. Te Tyrbja e Sulltan Muratit para masës foli kryeministri Haki Pasha, e pas tij Omer Beu.⁴⁴ Haki Pasha në emër të sulltanit shpalli

⁴⁴ Arkiv SANU, Beograd, Ost. M. Rakiç, Konzulska pisma, dok. 64, 66, fq. 234-239 dhe dok. 68-69, fq. 245-247, Prishtinë, 17 qershor / 30 qershor, 1911.

amnistinë e të burgosurve, kompensimin e dëmeve nga viti 1910 në lartësi prej 5-50 lira për shtëpi, etj. Në fjalët e Omer Beut se “ Kjo tokë me gjakun tonë është marrë dhe do ta lëshojmë vetëm me një det gjak”, se shtetet fqinje do ta marrin nëse nuk jemi unikë, reagoi masa, kurse Sali Kupina iu drejtua atij me këto fjalë: “ Ne jemi në vendin tonë. Nëse edhe qielli na bjen përmbi, ne do ta mbrojna me shpata, me thika dhe me grykën e pushkës”.⁴⁵ Qëllimi i vizitës së sulltanit për t’i përçarë shqiptarët në baza fetare dhe për të hequr dorë nga liria e pavarësia e Shqipërisë nuk u arrit.

Duke filluar nga janari i vitit 1912, sikur në viset e tjera shqiptare, edhe në Anamoravë, nën ndikimin e Komitetit të Manastirit, Komiteti i fshehtë i Gjilanit nën udhëheqjen e Idriz Seferit nisi veprimtarinë për organizimin e kryengritjes së armatosur gjithëshqiptare. Anëtar i këtij Komiteti në Gjilan ishte edhe Sali Kupina.⁴⁶

Për të organizuar kryengritjen gjithëkombëtare nevojitej siguri i një sasive të konsiderueshme armatimi që u mor kryesisht nga Serbia dhe Mali i Zi, pasi treg tjetër më afër nuk kishte. Serbia ishte kundër qëllimeve të shqiptarëve për krijimin e Shqipërisë autonome me të cilën i rrezikohej dalja në detin Adriatik. Për këtë arsye qeveria serbe përdori strategji të fortë antishqiptare, duke angazhuar përfaqësuesit e vet në Konsullatën e Prishtinës dhe atë të Shkupit, Rakiqin,

⁴⁵ Shih fus., nr. 4 dhe nr. 29.

⁴⁶ *Po aty*, Skënder Drini, *Bajram Curri*, Tiranë, 1982, fq. 62-63.

Milojeviqin, Jovanoviqin, Dushan Protiqin, etj.,⁴⁷ që me propagandë, shpifje e korrupsion t'i përçajë, t'i bindë e t'i përvetësojë udhëheqësit shqiptarë për të hequr dorë nga autonomia e Shqipërisë.

Armë nga Serbia morën edhe Idriz Seferi, Isa Boletini, Xhemajl Prishtina, Sadik Rama, etj. që ishin për bashkëpunim më fqinjët kundër armikut të përbashkët.⁴⁸ Për të blerë armë kishin shkuar në Vrajë edhe Sali Kupina, Islam Pira, Murat Emini dhe Sahit Aliu, por kur nëpunësi serb iu kishte thënë se armë do t'iu jepnin edhe falë, por duhet të nënshkruheshin. Sali Kupina i ishte përgjigjur: "Nuk kemi ardhur të marrim armë pa para, nuk hyjmë dorëzan, nuk i lidhim këmbët tona". Kështu, në shtëpi ishin kthyer duarthatë.⁴⁹

Sipas konsullit austriak Baroli, serbët i kishin shtuar përpjekjet për t'i afruar njerëzit e dalluar të Kosovës, por kurrë nuk ishte e sigurt se do të gjenin mbështetje te patriotët e dalluar shqiptarë.⁵⁰

Me qëllim të organizimit të kryengritjes gjatë muajve mars-prill 1912, Idriz Seferi, Bajram Curri, etj., organizuan tubime në shumë fshatra të Anamoravës, si në Pozhoran, Ballancë, Tërpezë, Sllatinë, Sodobinë, Komogllavë dhe Gadime. Një tubim i tillë në Tërpezë u

⁴⁷ A. SANU, Beograd, Ost. M. Rakiq, Konzulska pisma, fq. 376, dok, nr. 88, fak. 4.

⁴⁸ S. Laurasi, *Isa Boletini*, fq. 114; Sh. Rahimi, *Vilajeti i Kosovës*, fq. 166.

⁴⁹ Musli Pira (1898-1985), Avdyli Korrani (1903-1996) nga Pozhorani, Halil Emini (1900-1988).

⁵⁰ Shaban Braha, *Idriz Seferi*, fq. 164; Skender Drini, v.c., fq. 138.

mbajt disa ditë para shëngjergjit në odën e Emin Misinit. Në të morën pjesë Idriz Seferi, Bajram Curri, Sali Kupina, Ramë Avdyli, Islam Pira, etj. ndërsa u fol për organizimin e kryengritjes antiosmane, por edhe kundër propagandës antishqiptare të Serbisë, e cila asokohe ishte aktive në këto anë.⁵¹ Këso tubimesh udhëheqësit shqiptarë mbajtën në mbarë Shqipërinë, por në Kosovë dallohet Kuvendi i Junikut, i mbajtur më 21-23 maj me iniciativën e Hasan Prishtinës e Nexhip Dragës. Në Kuvend u kërkua autonomia e Shqipërisë, u ndanë zonat dhe udhëheqësit e kryengritjes. Hasan Prishtina e Bajram Curri u caktuan për anën e Pejës e të Gjakovës, Isa Boletini e Xhemal Prishtina atë të Novi-Pazarit, Mitrovicës e Prishtinës, Idriz Seferi dhe Hasan Hyseni për pjesën e Anamoravës-Gjilanit dhe (Ferizajt A.M.). Më herët Ismail Qemali ishte ngarkuar me Shqipërinë e Mesme, ndërsa me atë Veriore Luigj Gurakuqi.⁵² Pasi u lidh “besa besë” e të gjithë shqiptarëve dhe u hodhën poshtë kërkesat e Kuvendit të Junikut nga ana e pushtetit osman, kryengritja e përhap anembanë Shqipërisë. Gjatë 19-27 korrikut u çliruan të gjitha qytetet e Kosovës. Para se të çlirohej Gjilani, më 23 korrik në Pozhoran u mbajt një takim i rreth 70 prijësve shqiptarë të Anamoravës e më gjerë. Këtu Idriz

⁵¹ Skënder Drini, v.c., fq. 155; Shukri Rahimi, *Vilajeti i Kosovës*, fq. 168; Shih fus., nr. 4 dhe nr. 47.

⁵² *Historia e Popullit Shqiptar, II*, fq. 321; Skënder Drini, *Bajram Curri*, fq. 139; Shukri Rahimi, *Kryengritjet shqiptare në Kosovë 1909-1912*, fq. 82 dhe 91; Ajet Haxhiu, *Hasan Prishtina*, Tiranë, 1968, fq. 66-67.

Seferi dhe Bajram Curri propozuan të nisen në aksion për çlirimin e Gjilanit e mandej të shkojnë në Prishtinë për t'i dhënë përkrahje Hasan Prishtinës në bisedë me Komisionin osman. Gjilani u çlirua më 26 korrik, ndërsa Idriz Seferi hyri qytet me 2.000 luftëtarë më 28 korrik. Në mesin e luftëtarëve kishte shumë nga Tërpeza dhe fshatrat e tjera të Moravës së Epërme, të prirë nga Sali Kupina, Ramë Avdyli, Islam Pira, etj.⁵³ Më 29 korrik Sali Kupina së bashku me shumë krerë nga Gjilani, Presheva, Kumanova e më gjerë mbërrinë në Prishtinë për t'ia dhënë krahun Hasan Prishtinës në bisedimet me Komisionin osman. Tërheqjes së Hasan Prishtinës e Bajram Currit nga bisedimet e Prishtinës iu bashkua edhe Sali Kupina me shumë bashkëluftëtarë, duke u vendosur në Ferizaj. Aty u përpiluan kërkesat shqiptare me emrin “14 kërkesat e Hasan Prishtinës” në të cilat kërkohej realizimi i autonomisë shqiptare.⁵⁴

Meqë Qeveria osmane vonoi përgjigjen rreth kërkesave të paraqitura, afro 35.000 shqiptarë më 12 gusht u nisën, ndërsa më 13 e 14 gusht hynë në Shkup. Ndër ta ishte edhe Sali Kupina me shumë tërpezas. Në Shkup prapë vazhduan bisedimet midis udhëheqësve shqiptarë dhe Qeverisë osmane, e cila edhe një herë i tradhtoi shqiptarët. Më 18 gusht ajo shpalli se i pranon

⁵³ Skender Drini, v.c., fq. 155; Shaban Braha, v.c., fq. 172-174; Mr. Aliriza Selmani, *Anamorava në kryengritjen e përgjithshme shqiptare të vitit 1912*, “Bujku”, 7 mars 1997, Prishtinë.

⁵⁴ Shukri Rahimi, *Kryengritjet shqiptare në Kosovë 1909-1912*, fq. 96.

12 nga 14 kërkesat e Hasan Prishtinës pa ndonjë garanci me shkrim. Pas marrjes së këtij lajmi Hasan Prishtina me udhëheqësit e tjerë udhëruan shpërndarjen e kryengritësve shqiptarë.⁵⁵

Vrasjet dhe masakrimet barbare nga okupatorët serbë

Sukseset e shqiptarëve kundër pushtetit osman dhe kërkesa e tyre për pavarësinë e Shqipërisë i shqetësuan shtetet e aleancës ballkanike-Serbinë, Greqinë, Malin e Zi dhe Bullgarinë. Këto shtete nga 9-18 tetori i shpallën luftë Perandorisë Osmane, duke depërtuar thellë në tokat shqiptare me qëllim të okupimit të tyre. Prandaj, Hasan Prishtina dhe patriotët e tjerë më 14 tetor 1912 në Shkup formuan komitetin “Shpëtimi” për të mbrojtur tokat shqiptare. Situata e krijuar i detyroi shqiptarët të zbusin kërkesat e t’iu afrohen forcave ushtarake osmane në luftë kundër agresorëve të aleancës ballkanike, pa hequr dorë nga kërkesa për autonominë e Shqipërisë.⁵⁶

Sali Kupina me shumë tërpezas dhe trima të tjerë nga Morava e Epërme mori pjesë në luftimet kundër ushtrisë pushtuese ndërmjet fshatrave Bibaj-Sojevë-

⁵⁵ Shukri Rahimi, *Kryengritjet shqiptare në Kosovë 1909-1912*, fq. 96.

⁵⁶ Dr. Shukri Rahimi, *Lufta e shqiptarëve për autonomi*, fq. 219; Dr. Tahir Abdyl, *Hasan Prishtina*, fq. 127; Zekeria Cana, *Rilindja Kombëtare Shqiptare në Kosovë*, fq. 261-282.

Trestenik më 24-25 tetor 1912. Në luftimet e ashpra pati shumë të vrarë e të plagosur nga të dy palët.⁵⁷

Kosova nga serbët u pushtua deri në fund të vitit 1912. Gjatë dhe pas okupimit ushtria serbe bëri terror dhe gjenocid të paparë mbi popullsinë shqiptare. Lidhur me këtë publicisti austriak Leo Frundlich në librin e tij “Golgota e Shqipërisë”, të botuar në Vjenë në vitin 1913, shkruan: “Masakrat që i bënë ushtritë serbe e malazeze gjatë disa muajve të fundit të vitit 1912 dhe muajve të parë të vitit 1913 kishin për qëllim shfarosjen totale të shqiptarëve. Në Moravën e Epërme në Libishtë, Koliq, Tërpezë e Gjerekar çdo gjë është djegur e në tri fshatrat e fundit edhe gratë e fëmija.”⁵⁸

Me rastin e pushtimit të Tërpezës ushtria serbe i tuboi të gjithë meshkujt që i gjeti në shtëpi dhe i rrahu e disa edhe i theri me bajoneta sa që asnjëri nga ta nuk që në gjendje të shkojë në këmbët e veta në shtëpi. Në shkurt të vitit 1913 në fshat erdhi një njësi ushtarake serbe, granatoi disa herë me topa fshatin, mandej hyri nëpër shtëpi dhe mori 17 burra më të dalluar për t’i likuiduar. Mirëpo, pasi dhanë deri 50 lira ari çdo njëri, 14 sish u liruan, por jo edhe Sali Kupina, Emin Misini dhe Arif Aliu, ndonëse dhanë nga 100 lira. Okupatorët serbë, të vetëdijshëm për rolin dhe ndikimin e tyre në të

⁵⁷ Dr. Shaban Hashani, *Ferizaj dhe rrethina e tij gjatë sundimit të Mbretërisë serbe 1912-1915*, Bujku, 13.LL.1996 (1), Prishtinë; Dr. Limon Rushiti, *Pushtimi serb i Kosovës dhe rezistenca shqiptare 1912-1915*, Bujku, shtator, 1997, Prishtinë.

⁵⁸ Leo Freundlich, “*Golgota e Shqipërisë*”, Vjenë, 1913, botuar në revistën “Koha”, nr. 1, viti 1, më 26.09., fq. 23-30, Prishtinë.

kaluarën, Salihun, Eminin dhe Arifin i shihnin të rrezikshëm edhe në të ardhmen, prandaj duhej të likuidoheshin. Kështu, një ditë pak pa perënduar dielli duarlidhur i marrin nga shtëpitë dhe i nisin në drejtim të Ferizajt. Duke shfrytëzuar malin në afërsi të Ramjanit, Arifi tenton të ikë, por kapet nga ushtarët serbë dhe theret disa herë me thika, duke e lënë për të vdekur afër malit. Për fat, atë e gjejnë disa miq nga Ramjani, e çojnë natën në Tërpezë dhe një kohë të gjatë shërohet ilegalisht në Gjilan, por nga pasojat vdes në vitin 1915. Salihun dhe Eminin i çojnë diku afër Ferizajt (në drejtim të fshatit Varosh? A.M.) dhe i masakrojnë, sikurse edhe shumë shqiptarë të tjerë të cilëve nuk iu dihet as varri. Më këtë akt barbar të okupatorëve serbë mori fund jeta dhe veprimtaria patriotike e bashkëluftëtarit trim e besnik të Idriz Seferi, Sali Kupinës.